

2.1. Наукові пошуки Томаша Масарика та формування його як ученого

Томаш Масарик народився 7 березня 1850 р. в місті Годоніні, яке належало до коронного краю Мораво-Силезія Австрійської імперії. Батько Йосиф був словаком, мати Терезія Кропачек – ганачкою, понімеченою чешкою. У 1861 р. Томаш закінчив з відзнакою народну школу і вступив до німецького реального училища в Густопечі. Там він провчився два роки і повернувся до батьків. Батьки Томаша виявили бажання, щоб їх син вступив до вчительської семінарії, однак оскільки до семінарії не приймали дітей, молодших за 16 років, доводилось чекати ще два роки. Вдома Томаш займався музикою й допомагав місцевому вчителю. Але батьки змінюють наміри і посилають сина до Відня вчитися на слюсаря. Не витримавши знущань господаря, хлопець утік. Тоді батьки віддали його до сільського коваля. Врешті-решт Томаш став помічником учителя і священика. У ті часи Томаш жваво цікавився релігійним питанням. З дитинства він був вихований матір'ю та місцевим священиком у побожності.

Однак сам Томаш усе більше відчував неспокій і невизначеність у питаннях віри. Прочитавши у старому церковному календарі про святі місця в Росії, він почав розмірковувати про те, чи можуть бути святі місця у некатоликів. У цей же період сталася подія, яка мала великий упив на подальшу

науково-дослідницьку роботу Т. Масарика. Самогубство двірського візника, який повісився на брамі, так його вразило, що він з того часу не переставав міркувати над проблемою самогубства.

Легковажна поведінка його вчителя Т. Масарика – сільсько-го священника Сатора, – який мав позашлюбних дітей, матеріалістичні й егоїстичні розмови католицьких священників під час святкування всіляких подій змушували Т. Масарика серйозно замислюватися над справами церкви і релігії, переоцінювати цінності, змінювати свої погляди. У ранньому віці відбувається зміна світогляду майбутнього політика, закладаються основи критичного осмислення ним навколишнього світу. Релігійні питання стали першим матеріалом, який Масарик піддав критичному аналізу.

Живучи на кордоні між Моравією і Словащиною, Томаш Масарик поступово помітив відмінності у словацькій і чеській мовах, в одязі, звичаях обох народів. Перебування в місті польських уланів звернуло його увагу на схожість польської мови до чеської. В той час у Чейковицях, де проживав Томаш Масарик, управитель школи і священник ворогували між собою, оскільки перший із них належав до так званої німецької партії, а другий – до словацької. Мимоволі Томаш був втягнутий у цю суперечку і врешті-решт підтримав священника. Ця подія, очевидно, стала його першим кроком на шляху національного самоусвідомлення.

У 1865 р. Томаш Масарик вступив відразу до другого класу німецької гімназії у місті Брно, але навчатися там було нелегко через важке матеріальне становище сім'ї. За добре навчання у третьому класі майбутній політик отримав стипендію і був звільнений від оплати за навчання. Здобуття освіти у гімназії Т. Масарик описує у своїй книзі "Словацькі спогади" і вказує, що саме в цьому навчальному закладі докладно ознайомився з національними суперечностями, які існують між чехами і німцями як у сфері навчання, так і в літературі [217, с. 796 – 803].

За рекомендацією вчителя математики поліцеймейстер міста Брна Ла-Мон'є запросив Т. Масарика займатися з його сином,

який був інвалідом і через фізичні вади відставав у навчанні від своїх однокласників. Поліцмейстер був освіченою людиною і мав досить багату бібліотеку. Під його керівництвом Масарик вивчав класиків німецької філософської школи, особливо Лессінга, далі перейшов до опанування природничих наук, до вивчення чеської, французької, польської, руської мов.

Шкільна наука не зовсім задовольняла Т. Масарика, через те він займався самоосвітою. Томаш постійно поглиблював свої знання і серйозно вивчав різні науки. Маючи здібності до аналітичного мислення, він виробив власне бачення багатьох явищ довколишнього світу. Т. Масарик вражав товаришів і вчителів своєю самостійністю і послідовністю в поглядах.

Через невдоволеність навчанням і схильність до критичного осмислення речей Т. Масариком нерідко вступав у суперечки з учителями. До прикладу, один з учителів вимагав читати латинь німецьким способом, а він став доводити невиправданість цієї вимоги й читав на чеський лад. У своїх міркуваннях про релігійні справи Т. Масарик врешті дійшов висновку, що сповідь не потрібна, і відмовився приходити на сповідь до шкільного священика [217, с. 796 – 803].

Восени 1869 р. Ла-Мон'є переїжджає до Відня, а разом із ним до Віденської гімназії перебирається Т. Масарик. Намагаючись поповнити свої знання поза гімназією, він часто відвідував університетську й інші міські бібліотеки. Найбільшу зацікавленість у нього в той час викликала історія та філологія.

Крім того, Т. Масарика не переставали хвилювати релігійні питання. У 1870 р. папа Пій IX оголосив себе непогрішним. Тим часом італійці захопили в Римі резиденцію папи, а “варвари-німці” розгромили “найхристиянського короля” Наполеона III. Яким чином могло статися, що “непогрішимий намісник” і “найхристиянський король” розбиті? Томаш Масарик розв’язав для себе цю дилему і заявив священику, що папської догми про непогрішність не приймає і відмовляється ходити до католицької церкви.

Під час навчання в гімназії Т. Масарик познайомився з Алоїзом Шемберою, професором чеської літератури Віденського

університету, а також зі слов'янофільськими творами Коллара. Під впливом останніх майбутній політик прийшов до думки, що чеський народ має налагодити тісні контакти з Росією. У сьомому класі він почав глибоко вивчати історію слов'янства й особливо звернув увагу на сучасне становище словаків в австро-угорській державі. На цьому життєвому етапі національне самовизначення Т. Масарика сформувалось остаточно.

У 1872 р. Т. Масарик закінчив гімназію і вступив до Віденського університету, де він неодноразово слухав лекції ще під час навчання в гімназії. Перші два семестри вивчав класичну філологію та слов'янознавство, але швидко переконався у мертвості класицизму. Тому Т. Масарик покинув вивчення класицизму і перейшов до вивчення філософії. Водночас студент цікавився природничими, господарськими, державно-правовими науками, теологією, вчив мови.

В університеті Т. Масарик товаришував з кількома чеськими і німецькими студентами. У колі друзів він відразу ж здобув лідерство: "В тому, що хлопець мав бажання керувати іншими, немає ніякого сумніву" – пише Гербен [300, с. 25]. Це можна пояснити умовами життя, за яких Томашу Масарику доводилося завжди виконувати роль лідера. У результаті він навчився бути самостійним у своїх поглядах і діях, не керуватися згодою чи незгодою інших.

У ті часи Т. Масарик став активно займатися справами розвитку і вивчення національної культури. 1872 р. він організував письменницький клуб, очолив Чеську Академічну Спілку [217, с. 796 – 803]. За його ініціативою при Спілці було створено п'ять клубів, які займалися конкретними справами. Т. Масарик подбав про те, щоб Академічна Спілка стала осередком, котрий об'єднував довкола себе всі чеські організації у Відні. Для цього члени Спілки входили до складу інших чеських організацій, брали участь у їх роботі.

Національна свідомість та активна громадська позиція Томаша Масарика стала поштовхом до його бурхливої громадсько-політичної діяльності в той період. Т. Масарик пропагував

ідею об'єднання всіх слов'янських організацій Відня в єдину Слов'янську Спілку. Для цього за його ініціативи був створений організаційний комітет, який розробив статут Спілки, здобув згоду всіх слов'янських організацій. Однак через непорозуміння з польською організацією ідея створення Спілки не була реалізована.

В університеті Т. Масарик вирішив продовжувати наукові дослідження, маючи на меті домогтися значних успіхів і стати професором. Поглиблена наукова діяльність сприяла розширенню його кругозору. В 1847 р. він звернувся до редактора чеського журналу "Освіта" з листом, у якому зазначив, що хоче здобути звання професора і допомогти своїй батьківщині, займаючись наукою. Крім цього, Т. Масарик писав, що має окремі нестандартні погляди в науці, наприклад, вважає, що потрібно не вивчати філософію як науку, а розв'язати питання, чи потрібна філософія взагалі.

Томаш Масарик запропонував редакції до друку свою лекцію про Шопенгауера, спрямовану проти песимізму, який був поширеним явищем у тогочасній Чехії. Редакція відмовилася друкувати рукопис, мотивуючи це тим, що написаний Т. Масариком твір недосконалий із погляду граматики. Незважаючи на це, майбутній президент надіслав до редакції другого листа, в якому висловив думку, що його наступна стаття "Самогубство", яку пропонує до друку, принесе користь хоча б декільком особам і тому він просить редакцію надрукувати її. Однак і ця розвідка не була надрукована, оскільки позиція редакції не збігалася з позицією автора.

На початку 1876 р. Т. Масарик подав і захистив дисертацію "Єство душі у Платона. Критична студія з емпіричного погляду", склав іспити з відзнакою і 10 березня того ж року здобув ступінь доктора філософії [214, с. 24].

Перш ніж товариші по навчанню роз'їхалися по своїх домівках, Т. Масарик зібрав їх 9 липня 1876 р. у місті Голендорфі й запропонував створити таємну спілку, члени якої пообіцяли робити тільки добро людям, систематично збиратися і звітувати-

ся про добрі вчинки, зроблені кожним із членів спілки. Гаслами спілки були слова Ф. Бекона “Наука – сила” та чеське гасло “Правдою до права”.

У 1876 р. Т. Масарик виступив у м. Моравське Орліце з дев'ятьма політичними статтями на тему “Теорія і практика”, в яких широко критикував політику тогочасних чеських послів у Віденському парламенті, додаючи, що він також незадоволений і австрійською політикою [217, с. 796 – 803].

Того ж року в моравському студентському альманасі “Зоря” була вміщена праця Т. Масарика “Платон як патріот”, про яку дуже схвально висловилася критика.

Це були перші твори, надруковані Т. Масариком чеською мовою. Сам автор підкреслював, що мова праць недосконала, тому що він ніколи не навчався у слов'янській школі і до того ж не виховувався у середовищі чехів [121, с. 867].

Для вдосконалення наукової роботи Т. Масарик запланував поїхати за кордон, однак стипендію, яка б дала можливість здійснити таку подорож, міністерстром освіти йому було не надало. Але завдяки батькові свого учня Т. Масарик все ж вдалося виїхати за кордон. У Лейпцигу науковець готувався скласти іспит на отримання звання доцента філософії, однак хвороба завадила його планам. У цьому ж місті Т. Масарик познайомився з Карлою Гаррік, яка стала через рік його дружиною [269, с. 11]. Після одруження Т. Масарик додав до свого прізвища дружини – Гаррік, – і так виникла комбінація Томаш-Гаррік Масарик.

Узимку 1877 р. Т. Масарик подав прохання про отримання звання доцента, додавши до нього працю “Принципи соціології”. На початку 1878 р. він через нещасний випадок, що стався з його дружиною, вимушений був вирушити до США. Після повернення до Відня Томаш Масарик продовжував активно займатися наукою, переклав багато наукових праць з англійської мови.

У ті часи, як і раніше, Т. Масарик продовжував цікавитися питаннями релігії. Під час літньої відпустки познайомився з про-

тестантським священиком Цисарем, який був надзвичайно освіченою людиною. Майбутній політичний діяч багато спілкувався з ним і вирішив перейти до протестантської віри, визнаючи, що вона ближча чеським народним традиціям і прогресивніша, ніж католицизм.

У листопаді 1878 р. Т. Масарик подав до Віденського університету дисертацію “Самогубство як масове соціальне зло” на здобуття звання приват-доцента [269, с. 11], яка була опублікована в 1881 р. під назвою “Самогубство як масове явище модерної цивілізації”.

Автор вразив читачів новизною думки, тому монографія викликала здивування і схвальні відгуки багатьох професорів. За щоденною працею, яка дозволяла матеріально утримувати сім'ю, Т. Масарик не мав багато часу на літературно-наукову творчість, однак не полишав її. Невдовзі він подав до професорської ради Віденського університету три теми габілітаційних лекцій, із яких комісія вибрала таку: “Генезис Платонівського вчення про анамнезу”.

22 березня 1879 р. Т. Масарик прочитав вступну лекцію на зазначену тему і був затверджений доцентом філософії Віденського університету [121, с. 863 – 884].

У ті часи Томаш Масарик цікавився не тільки науковими, але й політичними справами. Його приятель Ельцель із цього приводу пише: “уже як доцент, Масарик був революціонером, республіканцем і космополітом. Багато тоді його одвідували руські. Тодішні національні відносини були йому вузькі. Він стояв за найширше загальне народне виховання, освіту і рівноправство жінок та за найдемократичніше право виборів” [214, с. 28].

У 1880 р. Відень захоплювався гіпнотизмом. Т. Масарик прочитав на цю тему у “Слов’янській бесіді” лекцію, котра була незабаром опублікована в Празі під назвою “Про гіпнотизм”. Ця лекція привернула увагу професора Квічали, який був уповноваженим чеських професорів у Відні. Він зустрівся з Т. Масариком і порадив йому перейти до Празького університету.

У Празі в той час велася боротьба між чехами і німцями за університет. Чехи домагалися поділу Празького університету на чеський і німецький. Томаш Масарик, незважаючи на національну належність до чеського народу, висловив свою принципову позицію з цього приводу. Він виступав проти поділу наукового центру за національним принципом, а замість того пропонував реформувати університет таким чином, щоб там науки могли викладатися різними мовами.

У 1881 р. Т. Масарик виступив на зборах чеського студентства, скликаних Академічною спілкою в справах утворення чеського університету, де доводив необхідність створення вищого навчального закладу на нових принципах, яких дотримуються у США. Він вважав, що університет повинен бути доступним широким колам людей, бо особливо важливо для всього народу. Крім цього, він висловлювався за те, що університет не повинен забезпечувати якихось державних наукових стандартів. Доводячи правильність останнього висновку, Т. Масарик наводив приклад Античної Греції, в якій, попри відсутність єдиних стандартів, було багато шкіл, котрі займалися різними галузями науки і виховали цілу плеяду мислителів. Пропозиції Т. Масарика враховані не були, більшість вимагала прийняття державних стандартів для навчання в університеті. У 1882 р. університет у Празі було реорганізовано і на його місці утворено два університети: німецький і чеський.

Трактат “Про самогубство” зробив Т. Масарика досить відомим у середовищі науковців, і його запросили на роботу відразу до двох університетів: до німецького в Чернівцях та до чеського в Празі.

Томаш Масарик вирішив поїхати до Праги, хоча почував себе не досить упевнено у мовному відношенні, оскільки до того він навчався і займався науковою діяльністю здебільшого німецькою мовою. Міністерство освіти призначило його екстраординарним професором Празького університету. На той час Т. Масарику вже виповнилося 32 роки, крім німецької та

чеської, він уже володів англійською, французькою, російською, польською, італійською й арабською мовами.

У тогочасному чеському суспільстві велася гостра партійна боротьба між старочехами і младочехами, не вистачало ясної політичної думки, скрізь панувало політиканство, взаємні підозри у зраді та ін. Представники обох партій боролися з чинним режимом на словах, а насправді виявляли свою лояльність до влади. Томаш Масарик, який тоді не належав ні до старочеської, ні до младочеської партії, потрапив у важке становище, оскільки представники обох партій бажали використати його у власних цілях. Під час перших зустрічей із колегами Т. Масарик почув від них взаємні звинувачення та застереження щодо співпраці з представниками ворожої течії.

16 жовтня 1882 р. Т. Масарик прочитав вступну лекцію “Про Юмів скептицизм”, яку наступного року надрукували під назвою “Розрахунок ймовірності та Юмів скептицизм, як історичний вступ до теорії індукції”. Після цього учений почав читати курс лекцій про французького філософа Паскаля.

Закінчував свої лекції Т. Масарик питанням: “Чи не кращий трохи для народів пуританізм або “чеське братство”, ніж та моральна поблажливість, яку пропонують сьогодні багато людей? Кого краще брати за взірць для життя: скептичного Юма чи гаряче віруючого Паскаля? Коли б це питання поставив собі, то одного разу брав би Юма, а другого Паскаля, бо життя людське таке, що інколи розпалює душу нашу й шукає заспокоєння в краях надземних, а інколи тішиться з щоденного буття земного і в ньому має заспокоєння. Чи не створила б філософія напів Юмова, а напів Паскалева, основана на духові, такого душевного стану, який би взагалі задовольнив і розум і почуття?” [214, с. 30].

Отже, Т. Масарик намагається визначити “золоту середину”, яка б могла служити об’єднуючою ідеєю чеського суспільства. Така ідея полягає, на його думку, в побудові життя на засадах “чеського братства”, яке базується на повному народоправстві, вільній самоуправній громаді, свободі совісті і ві-

росповідання, любові до ближнього та інших демократичних суспільно-політичних і стійких моральних принципів.

У науці, як і в повсякденному житті, Томаш Масарик до всього ставився надзвичайно серйозно. Висловлюючи свої думки з приводу різних суспільних чи природних явищ, він особисто вивчав оригінали праць відомих фахівців у тій чи іншій галузі. Т. Масарик був вимогливим і до студентів, від яких жадав такого самого підходу до науки. Він закликав усіх жити продумано, свідомо, шукаючи відповіді на питання, для чого існує, для чого живе кожна конкретна особа. Томаш Масарик закликав до всього ставитися критично, нічого не сприймати на віру. Такий заклик, однак, не можна вважати проявом абсолютного песимізму. Томаш Масарик вважав, що кожна людина має довіряти твердженням або явищам, лише “пропустивши” їх через власний розум, глибоко проаналізувавши. Такий метод дасть їй можливість зробити власні висновки про аналізоване явище, виробити особисте ставлення до нього, а не користуватися наперед заготовленими думками інших людей. “Не вірте мені сліпо, а міркуйте самі! – казав слухачам, – Але як продумаєте і визнаєте правдивим, вірте тому, захищайте його без страху проти всіх” [222, с. 829 – 838].

На лекціях Т. Масарика завжди збиралась повна аудиторія. Але і поза лекціями професор приділяв багато часу роботі зі своїми слухачами. Нерідко він запрошував студентів до себе додому й обговорював із ними різні теми, як наукові, так і з повсякденні.

Один із колег науковця доктор Гербен у своїх спогадах писав про особливу працездатність Т. Масарика та його любов до науки, характеризував майбутнього президента Чехословацької Республіки як надзвичайно відкриту і пряму людину. “Професор Масарик ніколи не крутив, коли хотів комусь сказати гірку правду, часом гіркішу за перець. Все казав просто в очі, так що чоловік аж згинався від того. А при тім не вдавав з себе проповідника, не говорив звисока, не ставив себе за взірць. Не виносив фальші і не дозволяв у своїм товаристві жадного двозмістовного слова”, – зазначав Гербен [214, с. 31].

Але Томаш Масарик не був “сліпим” патріотом, він тверезо дивився на тогочасний стан чеської культури і замість того, щоб лицемірно прославляти, критично оцінював та власною працею намагався підняти її рівень.

Розуміючи, що чеська наука знаходиться на досить низькому рівні, і намагаючись його підняти, Т. Масарик у 1833 р. заснував науковий журнал “Athenaeum”, до редколегії якого увійшли прогресивні чеські вчені, однодумці майбутнього політика. У першому номері згаданого журналу Т. Масарик надрукував свою статтю “Як звеличити нашу наукову літературу”, де вказана необхідність утворення академії наук, без якої, на його думку, чеські вищі навчальні заклади не можуть нормально функціонувати і розвиватися. Крім цього, він додав, що Чехії мало одного лише Празького університету, потрібно заснувати принаймні ще один університет. У 1885 р. Томаш Масарик на власні кошти видав підручник “Основи конкретної логіки”, чим подав приклад для інших професорів університету. Крім педагогічної діяльності, Т. Масарик у той період приділяв багато уваги власне науковій роботі: його статті друкувалися у багатьох наукових виданнях, разом з Отто він організував видання багатотомного наукового словника тощо. До того ж Т. Масарик активно займався громадською діяльністю: пропагував слов'янську літературу, заснував “Товариство видання писемних пам'яток релігійного поступу народу”, критикував науковців-квазіпатріотів, які виступали проти усього німецького, а фактично переписували чеською мовою праці відомих німецьких класиків.

Заперечуючи істинність Краледворського рукопису, який чеські вчені-“патріоти” вважали національним скарбом і доводили ним давність чеської літератури, Т. Масарик виявив нечувану прямоту і чесність. Незважаючи на те, що більшість науковців виступила проти професора Гебауера, який висловив сумнів щодо правдивості походження цієї пам'ятки літератури, Т. Масарик став на його бік і заявив, що краще перед усім світом визнати свою помилку, ніж, підтримуючи нісенітницю, вдавати-

ся до брехні перед світовою спільнотою. Суперечка про рукопис продовжилася на сторінках преси і сколихнула широку громадськість. Т. Масарик став на чолі критиків рукопису і відкрито ганьбив тих учених, “які з наукового питання зробили питання державно-політичне” [220, с. 33].

Суперечка навколо Краледворського рукопису переросла у загальну боротьбу прогресивної думки з консервативною, що спричинило суцільний ревізіонізм світогляду в чеському суспільстві. Сфальсифіковані рукописи, на яких було виховане тогочасне покоління, мали виразне клерикально-шляхетське забарвлення. Т. Масарик, ґрунтуючись на досягненнях історії, філософії та соціології, доводив неправдивість рукописів і вкладеного в них змісту.

Сучасник Т. Масарика доктор Соукуп, згадуючи ті події, пише: “Масарик був од самого початку усим своїм єством фанатиком правди, людиною революційного чину, іконоборцем і будівничим в одній особі. Чеська нововічна революція, можна відверто сказати, починається з р. 1882, – від часу приходу невідомого перед тим Масарика з Відня до Праги. Від доби Гусової не було в Празькому університеті мужа, який би з його катедри так глибоко збував хвилі стоячого чеського болота, так безоглядно загнав оперативного ножа до хворого чеського тіла” [214, с. 34]. Така яскрава характеристика Т. Масарика відображала істинний зміст його особистості.

Активна життєва позиція Томаша Масарика, яка впливала з постійного пошуку ним правди в усьому, викликала різке невдоволення в середовищі чеської інтелігенції. Навіть дві постійно ворогуючі між собою партії старочехів і младочехів у ставленні до постаті професора були одностайними. Суспільна думка визнавала Т. Масарика шкідливою особою для чеського народу, що викликало не лише негативне ставлення до нього з боку багатьох людей, але й погіршувало матеріальне становище науковця, оскільки йому відмовляли в роботі.

Під тиском громадської думки Отто, який разом із Томашем Масариком працював над науковим журналом “Athenaeum”, від-

мовився його видавати. Після цього Т. Масарик узяв часопис на себе і в першому номері нового журналу заявив, що він буде боротися з неправдивістю всіма можливими методами, оскільки вважає, що в Чехії не буде правдивої науки, поки з неї не усунуть фальш.

Така позиція Т. Масарика призвела до того, що ображена “патріотична” професура та інші співробітники блокували призначення Т. Масарика на посаду позаштатного професора.

Ворожнеча щодо Т. Масарика не припинилась навіть тоді, коли вчені остаточно довели факт фальсифікації Краледворського рукопису. Клерикали, старочехи і младочехи не могли пробачити Т. Масарика непатріотичні, на їх думку, погляди. Насправді ненависть до нього з боку останніх можна пояснити лише тим, що він довів помилковість їхніх суджень щодо ідентичності рукопису.

В одному з номерів журналу “Час”, створеному Т. Масариком, була опублікована стаття Шауера, в якій вказувалося на низький рівень культури чехів та загрозу їх асиміляції з боку німецької нації. За публікацію цієї статті “патріотично” налаштована інтелігенція на сторінках газети “Народні Листи” прокляла Т. Масарика і “виключила” його зі складу громадян Чехії.

2.2. Становлення Т. Масарика як політика

Тогочасна політична боротьба під зовнішнім націоналістичним гаслом насправді займалась дріб'язковими змаганнями. Між двома найбільш впливовими політичними силами – старо- і младочехами – програмної різниці не існувало. Т. Масарик, який бачив помилковість політики обох партій, разом із професорами Резким, Кайзлем та доктором Крамаржем заснував нову партію “реалістів”. Реалісти вимагали конкретної праці на ґрунті згоди чехів з австрійцями для обопільного розвитку. На той час Т. Масарик іще вірив у можливість реформування Австро-Угорщини на демократичних за-